

УДК 811.161.2'37(043.3)

Макарець Ю. С.

**ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНЕ СПІВВІДНОШЕННЯ
ПЕРИФРАЗОВИХ НАЙМЕНУВАНЬ ІЗ МЕТОНІМІЄЮ ТА ДЕФІНІЦІЄЮ
(на матеріалі текстів публіцистичного стилю)**

Статтю присвячено аналізу функціонально-семантичного співвідношення метонімічних перифразових найменувань та власне метонімії як засобів вторинної номінації. Метонімію розглянуто також як когнітивний механізм утворення перифразів. З'ясовано співвідношення перифраза як описового звороту та дефініції.

Ключові слова: перифраз, перифразові номінації, метонімія, метонімічний перифраз, описовий зворот, дефініція.

Статья посвящена анализу функционально-семантического соотношения метонимических перифразистических наименований и собственно метонимии как средств вторичной номинации. Метонимия рассмотрена также как когнитивный механизм создания перифраз. Определено соотношение перифраза как описательного оборота и дефиниции.

Ключевые слова: перифраз, перифразистические номинации, метонимия, метонимический перифраз, описательный оборот, дефиниция.

The article is dedicated to the analysis of functional and semantic correlation metonymic periphrasal names – metonymy as means of secondary nomination. Metonymy is also considered as a cognitive mechanism that is the basis of creation of periphrasis. In the article correlation of the concepts periphrasis as descriptive turn and definition is specified.

Key words: periphrasis, periphrasal nominations, metonymy, metonymic periphrasis, descriptive turn, definition.

Актуальними проблемами вивчення засобів вторинної номінації є з'ясування співвідношення метонімії та метонімічних перифразів, а також розмежування перифразових одиниць як описових найменувань та дефініцій як визначень понять і термінів. Розв'язання першої проблеми передбачає, з одного боку, установлення диференційних ознак перифразів і метонімії як однорівневих одиниць вторинного називання, а з іншого – дослідження метонімії як когнітивного механізму, який поряд із метафоричним перенесенням є важливим чинником моделювання перифразових найменувань. Розмежування перифразів і дефініцій передбачає насамперед аналіз їхньої семантики та комунікативно-прагматичних властивостей. Окремі аспекти цих проблем висвітлено в працях О. О. Потебні, Л. М. Синельникової, Г. З. Розанової, Г. М. Моложай, М. П. Коломійця, Є. С. Регушевського, О. С. Юрченка, Ю. І. Кобилянського, Н. М. Сологуб, Т. І. Битевої та ін., однак системної їх розробки в лінгвістиці досі немає.

Мета статті полягає в розмежуванні власне метонімії як засобу вторинної номінації та метонімічних перифразів, утворених на основі метонімії як когнітивного механізму, а також установленні диференційних ознак перифразових одиниць та визначень понять.

У лінгвістичних розвідках перифраз іноді витлумачують як розгорнуту метонімію [10, с. 292] або лише констатують певну подібність між цими одиницями [7, с. 88]. Підтвердженням такого погляду є усталена думка, що перифразові номінації позначають реалію через одну або кілька її ознак, важливих на думку мовця, що ріднить їх із метонімією, механізм якої полягає в заміні одного слова іншим на основі суміжності ознак. Проте зводити перифраз лише до метонімії видається недоречним, оскільки, крім метонімічних, значну групу перифразів становлять одиниці, утворені на основі метафори. Отже, основний аргумент, який заперечує тотожність понять перифразів і метонімії, полягає в розмежуванні останньої з метафорою.

Традиційним для функціонально-стилістичного підходу є диференціація метафори й метонімії на основі твердження, що метафора ґрунтується на подібності ознак і може бути розгорнута в порівняння, а метонімія передбачає їхню суміжність і тому здатності до трансформації не має [11, с. 254]. Така думка знаходить відображення й у власне лінгвістичних розвідках. Наприклад, В. М. Телія зазначає, що відмінність між метафорою і метонімією можна звести до того, що метафора як прийом – це предикація нової властивості, а метонімія – це виокремлення вже наявної у предмета ознаки. Тому неоднаковим є і призначення цих одиниць у мові: “Мова віддає перевагу метонімії в індикативній сфері, тому що вона виходить з того, що насправді існує, а метафору широко використовують у сфері дії експресивної функції мови” [9, с. 210–211]. Розвинула цю думку Н. Д. Арутюнова, яка вважає, що метонімія тяжіє до позиції суб'єкта та

інших референтних членів речення й не може бути використана в позиції предиката; метафора ж, навпаки, у своїй первинній функції пов’язана з предикативною позицією. У зв’язку з цим “метонімія звертає увагу на індивідуальну рису, даючи змогу адресату мовлення ідентифікувати об’єкт..., відрізнити від інших предметів, метафора ж дає сутнісну характеристику об’єкта” [1, с. 31]. Отже, за своїм функціональним призначенням (давати нову назву предмету) перифраз ближчий до метонімії, первинною функцією якої є номінація, ніж до метафори (основне функціональне навантаження – предикація).

Для метонімії, як і для перифраза, на відміну від метафори, характерне абсолютне заміщення антецедента (первинної назви), чим зумовлений її майже повний збіг із метонімічними перифразовими номінаціями. Зауважено, що “якщо метафоричний перифраз чітко протиставлений логічному, то метонімічний наближається до останнього іноді до повного збігу” [5, с. 44]. Це можна пояснити тим, що і метонімічні, і логічні перифразові найменування побудовані на логічних зв’язках і відношеннях між об’єктами, наприклад: *Отже, було що порівняти неупередженому іноземцеві із далекої Сирії* (П. Халебський; ЛУ, 2007, № 8, с. 3); *Пильний інтерес саме до цих питань для слобожанського філолога, вочевидь, цілком природний, якщо вже брати до уваги традиції заснованої Потебнею Харківської філологічної школи* (Ю. Шевельов; ЛУ, 2007, № 8, с. 6); *І я подався до того загадково-блакитного озера, до містечка Чолпон-Ати за 260 кілометрів від Бішкека, і був винагороджений тригодинним блуканням порожнім (бо не сезон!) берегом дивовижного озера* (о. Іссик-Куль; ЛУ, 2008, № 50, с. 4); *Дуже особливий партнер НАТО* (заголовок; Україна; ДТ, 2010, № 20, с. 5); *Через 5 днів після першого туру президентських виборів у місті сепаратистської слави Сіверодонецьку від міської фракції АР відділилась більшість* (К, 2010, № 3, с. 18) тощо. У наведених прикладах перифрази скомбіновані на основі метонімії як “семантичного процесу, при якому форма мовної одиниці або оформлення мовної категорії переноситься з одного об’єкта позначення на інший на основі певної їх суміжності, дотичності (просторового, часового, атрибутивного, каузального та ін. характеру) при відображенні в свідомості мовця” [8, с. 339]. Як видно з наведених прикладів, основний прийом утворення метонімічних перифразів – синекдоха, тобто перенесення родової назви на вид. Частим є також перенесення назви частини на ціле: *Світ крізь кольорові скельця* (заголовок; сонячні окуляри; ВК, 2010, № 46, с. 5); *Цікаво, що при цьому, за даними “К”, і Колесніков, і Азаров одночасно ведуть переговори з Віктором Ющенко, які поки що хазяїн Банкової сприймає винятково як якісь рухи для швидкого прирештя “по-справжньому українського” прем’єра, про що так багато говорив Віктор Андрійович перед першим туром* (К, 2010, № 3, с. 2).

Неправомірним є також зведення будь-якої метонімії до перифраза на основі спільної здатності повністю заміщати антецедент. Доречно, але до певної міри абстрактне зауваження І. С. Олійника про те, що при значному наблизенні до метонімії, перифразу завжди властивий оцінний компонент [6]. Наприклад, оцінне навантаження перифраза *кольорові скельця* стає очевидним з контексту статті, у якій йдеться про те, що сонячні окуляри виготовляють із матеріалів, не здатних повною мірою захистити око людини від впливу ультрафіолету, а колір використаного скла значно спотворює зорове сприйняття й може викликати порушення зору. У заголовку *Світ крізь кольорові скельця* оцінна конотація метонімічного перифраза не є очевидною. Перифраз *хазяїн Банкової* наголошує на тому, що, з одного боку, вплив президента не поширений на всю територію держави, а з іншого – він поводить себе не як представник народу, а як власник, що також стає зрозумілим за умови прочитання матеріалу.

Такі випадки варто відрізнити від прикладів чистої метонімії, структурно переважно однослівної (термін умовний, тому що метонімічне значення слова може бути реалізоване тільки в поєднанні з іншим словом). Остання репрезентована здебільшого вживанням імені автора замість назви його твору (*читати Шевченка, роздивлятися Моне*), назви матеріалу замість речі, виготовленої з нього (*купити золото, ходити в шовку*), умістища замість умісту (*випити пляшку, з’їсти тарілку*), елемента одягу замість людини (*по коридору ходили черевики; червона сукня сіла у машину*), помешкання (місця перебування) замість мешканців (*Київ святкував, будинок спав*) тощо [11, с. 254–255]. Багатослівна метонімія за своїми функціонально-семантичними особливостями повністю збігається з перифразами, які кваліфікують як метонімічні. Наприклад: *До 143-річчя з дня народження автора “Машини часу”, “Війни світів” та інших книжок у Великобританії засновано премію його імені* (Г. Велс; ЛУ, 2009, № 33, с. 6); *Потім новообраний глава держави склав присягу* (президент; МН, 2010, 27 лют., с. 1) тощо. Однак Б. В. Томашевський розрізняє багатослівну метонімію і перифразове найменування на основі того, що при комбінуванні останнього значення вжитих лексем не змінюється, а нові семантики набуває весь лексичний комплекс [12, с. 66].

Дослідники проблеми перифразових номінацій розглядають перифраз як зворот, який заміняє первинну назву денотата описом його ознак (ознаки) або властивостей (властивості), тому іноді постає потреба відмежування його від визначення поняття, яке фактично також є описовим зворотом, що наводить суттєві ознаки, властивості та зв’язки денотата. Перифразове найменування відмінне від дефініції як за обсягом відомостей про позначуване, які він передає, так і за змістом. З одного боку, перифраз є носієм додаткової прагматичної інформації (може виражати суб’єктивне ставлення автора до позначуваного, нести значний обсяг імплікованої культурної інформації, зокрема за рахунок уведення інтертекстуальних покликань тощо), а з іншого – дає описове позначення денотата через одну або кілька рис, які можуть

і не бути для нього суттєвими (тобто такими, які визначають його сутність), наприклад: *Попередні дослідження вказують на високу вірогідність виявлення продуктів кімберлітового магматизму (алмазів) потужністю 5-7 метрів* (Т, 2006, № 1–2, с. 3); *Надзвичайно трудомісткий письменницький жанр – історико-документальна проза – вимагав певного стилю життя, жорсткої самоорганізації...* (ЛУ, 2008, № 50, с. 6); *Вважається, що останній і найтепліший весняний місяць названий за ім'ям римської богині Майї, матері Меркурія, яка уособлювала розквітаючу природу і родючість* (травень, “май”; СВ, 2010, 14 трав., с. 6); *Час зустрічати птахів* (заголовок; весна; МН, 2010, № 17, с. 7); *Торгівля людьми – найжахливіша форма злочинності* (заголовок; ШВ, 2010, 25 лют., с. 2). Дефініція передбачає перелік суттєвих, визначальних для дефінієндума ознак, наприклад: *алмаз – прозорий, звичайно безбарвний мінерал і коштовний камінь, що блиском і твердістю перевищує всі інші мінерали* [6, т. 1, с. 34]; *весна – пора року між зимою і літом, яка характеризується подовженням дня, потеплінням, появою перелітних птахів, розквітом рослин і т. ін.* [6, т. 1, с. 341]. Іншою суттєвою диференційною ознакою, яка, проте, не стосується логічних перифразових найменувань, є те, що більшість перифразів має образну основу, а в дефініціях, які є одиницями логіки й тому побудовані за логічними законами, образність неприпустима. Наприклад: *Третя релігія Туреччини* (заголовок; економіка; ДТ, 2008, № 1, с. 9); *Запорука мистецького довголіття А. Бортняк* (заголовок; усвідомлення громадянського обов'язку; ЛУ, 2008, № 18, с. 2); *Тож навряд чи навіть мова – цей споконвічний скарб емігранта – прив'язувала Шевельова до “рідної культури”* (ЛУ, 2008, № 50, с. 5) тощо.

Отже, подібність метонімії та метонімічних перифразів зумовлена моделюванням їх на основі метонімії як семантичного і когнітивного процесу, але як однорівневі одиниці вони мають низку функціонально-семантичних і структурних відмінностей. Вирішальним чинником у розмежування перифразів і метонімії є структурний, оскільки метонімічний перифраз не може бути репрезентований однослівною конструкцією, на відміну від метонімії. Зауваження, що умовою функціонування однослівної метонімії є наявність при ній ще одного слова, не спростовує такого висновку, оскільки в заміщенні антецедента це слово участі не бере, а лише допомагає реалізації переносного значення. Натомість у багатослівних перифразах усі лексеми, які входять до їх складу, беруть участь у заміщенні первинної назви. Крім того, як засоби вторинного називання перифрази, зокрема і метонімічні, мають оцінну конотацію, якої часто може бути позбавлена метонімія. Розмежування перифразів та дефініцій можливе за умови врахування, які ознаки предмета і в якому обсязі в них відображені: перифраз описує денотат, називаючи ознаки, важливі в певній комунікативній ситуації, які часто не є для денотата сутнісними, а також дає оцінку позначуваного, натомість у дефініції завжди відображені лише ті ознаки, які визначають сутність предмета як фрагмента дійсності.

Подальші дослідження можуть бути спрямовані на з'ясування співвідношення перифразових номінацій та синонімів як виявів варіативності мовної системи.

Література:

1. Арутюнова Н. Д. Метафора и дискурс / Н. Д. Арутюнова // Теория метафоры : [сб. статей ; пер. с англ., фр., нем., исп., польск. яз. / вступ. ст. и сост. Н. Д. Арутюновой ; общ. ред. Н. Д. Арутюновой и М. А. Журиной]. – М. : Прогресс, 1990. – С. 5–32.
2. Бытёва Т. И. Очерки по русской перифрастике / Т. И. Бытёва. – М. : Элипис, 2008. – 303, [1] с.
3. МакКормак Э. Когнитивная теория метафоры / Э. МакКормак ; [пер. с англ. А. Д. Шмелева] // Теория метафоры : [сб. статей ; пер. с англ., фр., нем., исп., польск. яз. / вступ. ст. и сост. Н. Д. Арутюновой ; общ. ред. Н. Д. Арутюновой и М. А. Журиной]. – М. : Прогресс, 1990. – С. 358–386.
4. Малажай Г. М. Сучасная беларуская мова: Перыфраза : [вучеб. дапаможнік для філал. фак. пединститутаў] / Г. М. Малажай ; пад рэд. Ф. М. Янкоўскага. – Мн. : Выш. школа, 1980. – 96 с.
5. Розанова Г. З. Перифраз и его функционирование в прессе ГДР и ФРГ : дис. ... канд. филол. наук / Розанова Галина Зиновьевна. – М., 1973. – 203 с.
6. Словник української мови : в 11-и тт. – К. : Наукова думка, 1970–1980.
7. Сучасна українська літературна мова: Лексика і фразеологія / [за заг. ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наукова думка, 1973. – С. 88–89.
8. Тараненко О. О. Метонімія / О. О. Тараненко // Українська мова : енциклопедія / [редкол. : Русанівський В. М., Тараненко О. О. та ін.]. – [2-е вид., випр. і доп.] – К. : Вид-во “Укр. енцикл.” ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 339–342.
9. Телия В. Н. Вторичная номинация и её виды / В. Н. Телия // Языковая номинация (Виды наименований) / [отв. ред. Б. А. Серебренников, А. А. Уфимцева]. – М. : Наука, 1977. – С. 129–221.
10. Телия В. Н. Номинация / В. Н. Телия // Языкознание : большой энциклопедический словарь / [ред. В. Н. Ярцева]. – [2-е изд.]. – М. : Большая российская энциклопедия, 1998. – С. 336–337.
11. Ткаченко А. О. Мистецтво слова: Вступ до літературознавства : [підруч. для студ. гуманітар. спеціальностей вищих навч. закл.] / А. О. Ткаченко. – [2-е вид., випр. і доповн.]. – К. : ВПЦ “Київський університет”, 2003. – 448 с.

12. Томашевский Б. В. Теория литературы. Поэтика : [учеб. пособие для студ. вузов] / Б. В. Томашевский. – М. : Аспект Пресс, 1996. – 334 с.

Список використаних джерел та їх умовних скорочень:

ДТ – Дзеркало тижня, 2008–2010.

К – Коментарі, 2010.

ЛУ – Літературна Україна, 2007–2010.

МН – Малинські новини, 2010.

СВ – Сільські вісті, 2010.

Т – Товариш, 2006–2009.

ШВ – Шепетівський вісник, 2010.